

KENDE PÉTER:

SZOCIALIZMUS ÉS EGYENLŐSÉG¹

I. AZ EGYENLŐSÉG PARADOXONJAI

Hogy egy általánossággal kezdjük, amely majd kiegészítésre szorul, a leninista ihletésű szocializmus – amely e ponton Marx eszméit követi – az egyenlőség mellett van. Ezen azt értem, hogy meg akarja szüntetni azokat a társadalmi különbségeket (mindjárt meglátjuk melyeket), amelyeknek hatására mély és kiküszöbölhetetlen egyenlőtlenlégek állnak fenn a különböző embercsoportok között.

Az előbbi mondatban a *csoportokon* van a hangsúly. Ugyanis az egyedi, egy adott társadalmi kategórián belüli egyenlőtlenlégeket illetően a marxizmusnak, mint elvrendszernek, nincsen mondanivalója. Ez azért van, mert megközelítése nem mikroszociológiai, hanem átfogó és történeti, s ennél fogva egy dologra teszi a hangsúlyt: az *osztálykülönbségekre*, vagy pontosabban az ezek által meghatározott társadalmi munkamegosztásra. A marxista elmélet természetesen tudja, hogy vannak más különbségek is – etnikaiak, nemek közöttiek és így tovább –, de ezeknek csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben az „alapvető” (osztály-) különbségek valamely vonatkozásával kapcsolatban állnak. Ami mármost ez utóbbiakat illeti, vagyis az osztályok

---

1 – Az itt következő fejtegetés részlet a szerző tavaly megjelent francia nyelvű munkájából „Égalité et inégalité en Europe de l'Est”, en collaboration avec Z. Strmiska et autres, Presses de la Fondation National des Sciences Politiques, Paris 1984). Az első rész a könyv bevezetőjéből, a második és harmadik rész a zárófejezetből való. A fordítást a szerző végezte, ezért a szöveg néhány helyen valamennyire eltér a francia eredetitől.

közötti ellentétet, az a marxizmus gondolatrendszerében egy még alapvetőbb különbségre utal vissza: arra, amelyet a tulajdon léte vagy nemléte húz meg az emberek között. Ez a nagy választóvonal, az egyetlen egyenlőtlenség, amely a marxizmust hivataltól foglalkoztatja.

A szocialista egyenlőségfogalom, úgy ahogy ezt itt most meghatároztuk, történelmileg a polgári társadalom fejlődéséhez és vívmányaihoz kapcsolódik. Közismert, hogy a felfelé törekvő polgárság forradalmi a kiváltságok ellen irányultak, mindenemű kiváltság ellen, amelyből státuszegyenlőtlenségek fakadtak, s amely akadályozta a polgári-állampolgári egyenlőséget, kárára volt a képességek szabad játékának és kibontakozásának. Marx és a marxisták szemében az egyenlőség polgári követelménye persze csak „ideológia” volt, azaz az osztályérdek jogi és filozófiai beöltöztetése. Másfelől viszont a rendi társadalommal vívott küzdelem egy értékes vívmányt hozott: a törvény előtti egyenlőséget, amely az elnyomottak felszabadításáért vívott harcra csak kedvező kihatással lehet. Ennyiben az egyenlőség éthosza, még ha a burzsoá eszmevilágba tartozik is, nélkülözhetetlen fegyvere a szocialisták harcának, ugyanis lehetővé teszi számukra, hogy a jogi egyenlőség mögött meghúzódó, vagy éppen súlyosbodó társadalmi egyenlőtlenségeket megbélyegezzék.

„Valóságos” egyenlőséget, ne csak „formálisat”! Úgy tűnik, hogy e harci kiáltással a marxista tanrendszer az egyenlőség elve mellett kötelezte el magát. De ne adjunk a látszatokra: az ilyen módon átfogalmazott egyenlőségi követelmény nem több, mint harci jelszó. A meghirdetett cél negatív: amire utal („formális egyenlőség”) azt meg kell haladni, s minthogy a marxista gondolatrendszerben az egyetlen lényeges egyenlőtlenség — a társadalmi helyzeté — az osztálytársadalom szinonímája, az egyenlőség értelme az osztályok megszüntetése; *konceptuálisan nincs más tartalma*. Ha lehántunk róla minden polémikus sallangot, a „valóságos egyenlőség” fogalma olyan állapotot tételez, amelyben nincs többé alapvető választóvonal — tulajdon, osztály vagy bármi hasonló — sem pedig olyan minőségi különbség, amely egy egész embercsoportot alacsonyabbrendűvé tenne. Az ilyen minőségi különbségek felsorolása (város és falu, szellemi munka vagy fizikai munka, stb.) az egyenlőség fogalmának egyetlen pozitív megközelítése a marxista irodalomban.

Másszóval a marxista szocializmusnak nincsenek az egyenlőség irányában szoros elkötelezettségei: társadalom-elemzésének olyan a természete, hogy abban az egyenlőség csak melléktermék. E ponton Marx és Lenin teljes egyetértésben van; a szocialista forradalom még nem volt napirenden, amikor ők már váltig ostorozták azokat, akik a polgári vagy kispolgári radikalizmus hatása alatt (a kispolgári jelző különösen megbélyegző a marxista nyelvezetben!) az egyenlőséget hirdették. Marx és tanítványai fejében az egyenlőség soha nem volt a szocialista törekvés célja, sem kiemelt normája; természetes velejárója volt az a szocialista forradalom által véghezvitt szerkezeti változásoknak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a marxisták érzéketlenek az egyenlőtlen-ségek iránt; számukra azonban ezek a tőkés rendhez vagy az azelőttihez tartoznak s a szocialista struktúrákkal természetszerűen eltűnnek.

Mielőtt vizsgálatunkban továbbmennénk, tegyük mérlegre e felfogás tudományos és gyakorlati értékét. El kell ismerni, hogy politikailag a marxista álláspont imponálóan realista: ha ugyanis az egyenlőség nem tartozik a szocializmus ismérvei közé, széles taktikai játéktér marad azoknak, akik a programot a gyakorlatba átviszik. Márpedig e játéktér nagy előny az egalitárius törekvésekkel szemben, lévén hogy ezekben minden forradalmi mozgás annyira bővelkedik. Kevés dolog volt oly hasznos Leninnek és utódainak, mint az, hogy váltig jó lelkiismerettel állíthatták: a szocializmus nem jelent „egyenlősdit”.

E felfogás mellett egyébként nem olyan könnyű kitartani. Mert egy dolog az, amit egy társadalmi elmélet mond, s megint más az, amit abból hívei meghallanak. A szocialista program követői túlnyomó többségükben arra számítanak, hogy a szocializmus az egyenlőség rendjét teremti meg. Méghozzá nemcsak elvontan — a „struktúrák” áttekinthetetlen nyelvén —, hanem a megélt mindennapok síkján is. A vezetőknek maguknak sincs egészen szabad kezük: tekintve hogy mindenről ők határoznak, tőlük várja a többség azt is, hogy a forradalmi átalakulások „természetes” következményét — az egyenlőséget — létrehozzák.

A történelmi elemzés síkján még egy megjegyzés kívánkozik ide. A XX. század nem-kommunista Európájában a „formális” és a „valóságos” közti határvonal egyáltalában nem olyan világos, mint ahogy ezt a marxizmus feltételezi. Hatalmas léptekkel

valósult meg egy nagyobb „valóságos” egyenlőség, mindenféle állami beavatkozások útján, anélkül, hogy a tőkés társadalom sarkalatos intézményét, a magántulajdont megszüntették volna. Mind az anyagi és kulturális javak elosztásában, mind a társadalmi feljebbjutás síkján a munkásság körülményei – hogy csak erről az egy fontos rétegről beszéljünk – jelentősen közeledtek a középrétegekéihez. S ez a közeledés nemcsak hogy nem volt ellentétes a „formális egyenlőség” követelményeivel, hanem ellenkezőleg, következménye volt a politikai demokráciának, pontosabban a polgári jogok kiterjesztésének. S noha igaz, hogy ez a fejlődés nem vetett véget az osztálykülönbségeknek és más minőségi különbségeknek, de tény, hogy számottevően csökkentette őket.

Ez a fejlemény két vonatkozásban is érinti a forradalmi szocializmust és ezen belül a marxizmus–leninizmust. Először is azzal, hogy megkérdőjelezi annak elméleti alapjait. Fenntartható-e, hogy a nagyobb társadalmi egyenlőségnek egyetlen föltétele, *conditio sine qua non*-ja a magántulajdon fölszámolása? Igaz-e hogy a „valóságos egyenlőségnek” semmi köze nincsen a formális egyenlőséghez? Másodszor az a történelmi változás, amelyről az imént szó volt, reálisabb megvilágításba helyezte azokat a nehézségeket, amelyeket a „valóságos egyenlőségre” való törekvés felvet. (Csak zárójelben említem, hogy az egyenlőség fogalma már eleve tartalmaz egyfajta ellentmondásos sokrétúséget.²) Ami azonban elsősorban érdekel minket, az a modern, demokratikus jóléti államok néhány gyakorlati nehézsége: mindenekelőtt az, hogy a többség számára elfogadhatóan meghatározzák a kívánatos egyenlőséget, azután hogy e célt más jóváhagyott politikai vagy

---

2 – Egy jelenkori francia társadalomtudóstól idézem: „Miközben a dolgok egyenértékűek valamely vonatkozásban, különbözhetnek egy másik vonatkozásban. Egyenlőség tehát nincsen előfeltétel nélkül: ez utóbbi nem egyéb, mint a kiválasztott vonatkozás. Ha aztán vonatkozást változtatunk, ugyanazokról a lényekről vagy tárgyakról kiderülhet, hogy nem egyenlők. Következik ebből, hogy nincs olyan kizárólagos egyetlen vonatkozás, amelynek alapján a dolgok egy halmazának összes lehetséges egyenlőségeit el lehetne dönteni. Ha pedig így áll a dolog, az egyenlőség nem más, mint ama előfeltevések egyike, amelyekből a tárgyak összefüggései vonatkoztathatók.” (Julien Freund: „Justice et égalité” *Les Études Philosophiques*, 1973, 2, 165–166. old.).

gazdasági követelményekkel összeegyeztessék, végül hogy egyik egyenlőséggel ne üssék agyon a másikat. A szociálpolitika jelenkori dilemmái eléggé ismertek ahhoz, hogy ne kelljen őket itt bővebben kifejtteni; elég annyit mondani, hogy minden intézkedésnek van társadalmi költsége és hogy minden elvben kívánatos előrelépésnek vannak nem kívánatos mellékkövetkezményei. (A progresszív adóztatás egy bizonyos határon túl csökkenti a vállalkozó kedvet, az alkohol- és a dohányadó szükségképpen jobban nyomja a szegényeket, mint a gazdagokat, az ingyenes közép és felsőoktatás fő haszonélvezői sohasem az alsó néprétegek, stb.). A marxisták sokáig nem akarták tudomásul venni a jóléti (egyenlőségi) politikának ezeket a dilemmáit, vagy demagóg módon magyarázták őket, holott egy szocialista állam pontosan ugyanezekkel találja szembe magát, attól kezdve, hogy az első felbuzdulásokon túl van. Össztársadalmi szinten semmilyen juttatás nem ingyenes és semmilyen látható vagy láthatatlan rész-előny sem közömbös a személyek (vagy csoportok) közti elosztásra. E kérdésnek ma már olyan hatalmas szakirodalma van, hogy szinte közhelynek hangzanak a legfontosabb elvi megállapítások is.

Két személy, két család vagy két társadalmi csoport életkörülményeit azonban csak akkor tudjuk összehasonlítani, ha rendelkezünk valamilyen értékskálával, amelynek révén fölmérhetjük a nevezettek rendelkezésére álló v. nem álló javakat. Még egy merőben konvencionális – azaz önkényes – skála is jobb, mint semmi, ebből azonban nem következik, hogy minden mérőeszköz egyformán jó. Ha azt akarjuk, hogy az összehasonlításnak értelme legyen, az elszámolási árak nem lehetnek akármilyenek: vagy a használt javak élvezeti értékét kell tükrözniök (mint tudjuk, ez még a legideálisabb fogyasztási piacon is bajosan alkalmazható követelmény), vagy a javak társadalmilag igazolt előállítási költségére kell hogy épüljenek (ez a követelmény már inkább megvalósítható).

Mielőtt megvizsgálánk, hogy a marxi–lenini–sztálini alapon megszervezett nemzetgazdaságok rendelkeznek-e ilyen összehasonlító képességű értékskálával, még egy utolsó megjegyzés arról, hogy tulajdonképpen mit is kellene mérni? Az előbbiekből azt lehetne következtetni, hogy az egyedek valóságos életviszonyait egyfajta *összeadás* mutatja ki (például 2 kg. hús + egy családi ház felének lakértéke + egy kiskorú gyermek iskoláztatásának költ-

ségei + stb.). Az igazság az, hogy az így kapott összegnek van egy ellentétele is, különösen a gazdaságilag aktív személyek esetében: mindaz a munka- és felkészülési idő, mindaz a fáradság, amelyet be kell fektetniük ahhoz, hogy jövedelemhez jussanak, ellássák magukat, szociális jogosultságra tegyenek szert, megmaradjanak, illetve előlépjenek a társadalmi ranglétrán, stb. Teljes szabatsággal úgy mondhatnánk, hogy egy dolgozó ember életviszonyai – az egyszerűség okáért itt most figyelmen kívül hagyjuk a nem dolgozókat – egy törtszámmal fejezhető ki, amelynek számlálóján állnak a megszerzett előnyök, nevezőjén pedig a személyes ráfordítások; ez utóbbiak természetesen egyébként fizikai (idő, fáradság, megaláztatások) és nem pénz-jellegű. A szovjet világban a személyi ráfordítások egy sor olyan elemet tartalmaznak (pld. sorbanállás, félig alkalmatlan késztermékek kijavítása, házilagos termelés, stb.), amelyek egy ellátásilag jól működő gazdaságban nemigen jelentkeznének. Külön figyelmet érdemel az ún. második gazdaság energia-ráfordítási mérlege.

Nem célokom ehelyütt egy algebrai képlethez eljutni, amelyet egyébként tudomásom szerint még soha senki nem is dolgozott ki. Mégsem túlzás – úgy gondolom –, az a megállapítás, hogy az életviszonyok összehasonlítása csak egy ilyen képlet alapján vezethető reális eredményekre. A követelmény felállítása fogalmi értékű: ráirányítja a figyelmet az egyenlősítési törekvés tartalmi nehézségeire, jobban megérteti, hogy az életviszonyok vonatkozásában nem lehet csak olyan könnyedén egyenlőségről vagy egyenlőtleniségről beszélni. Az a körülmény, hogy két egyed azonos jövedelemmel rendelkezik, még nem jelenti azt, hogy életkörülményeik szerint is egyenlőek.

Ezek után térjünk vissza az összehasonlító árskála problémájára, annál is inkább, mert a pénzen megvásárolható javak és szolgáltatások szovjet Kelet-Európában is a fogyasztásba bekerülő értékek igen tetemes részét ölelik fel.

Minden statisztikai összehasonlítás önkéntelenül azt sugallja, hogy 100 forint egyenlő 100 forinttal, bármely rubrikában szerepeljen is. A szovjet típusú gazdaságokban ez a föltevés nem állja meg a helyét. A piacgazdaságok gyakorlata alakította ki azt a képzetet, hogy amikor valamilyen jószágot pénzre váltanak át (vagy megfordítva), végbemegy valami folyamat, egyfajta dinamikus kiegyenlítés, amelynek köszönhetően 100 forint normá-

lisan 100 forintot ér (a „normálisan” itt azt jelenti, hogy nincs család vagy önámítás). Csak ha ez a helyzet fönnáll, mondhatjuk joggal, hogy aki 10.000 forintot keres, kétszer annyihoz jutott, mint az 5.000 forint jövedelmű. Ezen az alapon elindulva lehet azután árnyaltabb és minőségi összehasonlításokba bocsátkozni.

Amit ehhez hozzá kell tenni, az a következő: ilyen egyenletek csak ott jogosultak, ahol az árrendszer tényleg elvégzi azt a bizonyos kiegyenlítő funkciót. Elvégzi-e a szovjet típusú gazdaságokban? Látszólag igen, hiszen az egyedek pénzért szegődnek el és az így megkeresett pénzösszegeket a kereskedelemben és a szolgáltatások piacán költik el. De lássuk csak közelebbről: tudjuk, hogy a különböző elosztási hálózatokban ugyanannak a tárgynak vagy szolgáltatásnak különféle árai lehetnek, méghozzá nem pusztán helyi ellátási okokból, hanem a vásárló többé vagy kevésbé kedvezményezett státusa szerint is. Továbbá: ahhoz a bizonyos piaci árkiegyenlítőhöz — amelyet egészen pontosan a csereérték társadalmasításának kellene nevezni — nem elég, hogy az árak ki vannak függesztve és hogy a vevők azokat elfogadják. Nem lehet társadalmilag elfogadott árakról beszélni, amíg be nem bizonyul, hogy az érdekeltek ugyanezt az árat minden kényszer nélkül egy párhuzamos piacon is elfogadnák. Márpedig köztudott, hogy Kelet-Európában nap mint nap ennek az ellenkezője bizonyul be: mihelyt van valamiféle párhuzamos piac, az állami árak társadalmi érvénye nyomban megdől. De még amikor ilyen piac nincs is, a tartós áruhiány és a folyamatos sorbanállás jelensége ékesszólóan bizonyítja, hogy a kiírt árak fikciók. Ennélfogva fikciók akkor is, amikor az életnívó-összehasonlításokba akarjuk őket bevezetni.

Egy paradoxonhoz jutottunk, amely egyben történelmi irónia is. Megállapítottuk ugyanis, hogy a csereérték társadalmasítása nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy egy (szocialista vagy bármi más) állam reális feladatul tűzhesse maga elé az életviszonyok kiegyenlítését. Ez a megállapítás legalábbis a civilizáció elért fokán érvényes, vagyis ott, ahol széleskörű munkamegosztás van és ahol az életnívót a legkülönbözőbb természetű elemek hosszú sora képezi. Mármint mit mondhatunk a modern társadalmi rendszerekről? A tőkés gazdaság, amely pedig eleve nem törekszik egyenlőségre — legalábbis a rendszer pillérét képező vállalkozók szándéka szerint (megléhet persze, hogy még ez a tétel is igazí-

tásra szorulna!) – a tőkés gazdaság tehát elmondhatja magáról, hogy társadalmisított csereértéket hozott létre, s ennél fogva rendelkezik olyan értékkálával, amely értelmet adhat a jövedelem- és életnívó- kiegyenlítő törekvéseknek. Ezzel szemben a marxista ihletésű szovjet típusú szocializmus, amely megszüntette a piacot mint a gazdálkodó egyedek közötti elsődleges kapcsolatot, ezzel megfosztotta magát egy olyan értékképző mechanizmustól, amelyre egyenlősítő törekvéseit építhetné, holott e törekvések természetéhez tartoznak! Paradoxonunkat természetesen mindkét oldalról megszorításokkal kell körülvennünk. Így például, mikor azt mondjuk, hogy a tőkés gazdaságoknak kezükben van az egyenlősítés eszköze, ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ezzel természetesen élni is akarnak (ami azonban azt sem zárja ki, hogy a társadalom nyomására vagy ideológiai okokból adott esetben ne éljenek vele). Ami pedig a szovjet típusú szocializmust illeti, gyengesége őt sem akadályozza meg abban, hogy egyenlőségi törekvéseit részlegesen, esetről-esetre ne érvényesítse. Másszóval egy dolog a paradoxon és megint más dolog a mindennapi élet gyakorlata.

II. A SZOCIALISTA ELOSZTÁS PARADOXONJAI

Most pedig vizsgáljuk meg a kelet-európai gazdasági és társadalmi életnek azt a fejezetét, amelyet „a szocialista elosztás” címkéje alatt tart számon a szakirodalom.

1. Első megállapításunk, amely talán ellentmondást fog kiváltani, hogy a szocialista elosztás marxista *elveinek* tulajdonképpen sehol sem létezik átfogó, módszeres kifejtése. Ha közelebbről megvizsgáljuk azokat az elméletszagú hivatkozásokat, amelyeket a marxista szerzők a gazdasági javak elosztásával kapcsolatban emlegetni szoktak, hamar kiderül, hogy ezek alig-alig megfoghatóak, egymással nehezen összeegyeztethetők és nem utalnak valamilyen tételes teóriára, se Marxéra, se máséra. Innen van, hogy a kérdés körül folytatott ún. szocialista viták nagyon elmosódottak és hogy az érveket, a hiányzó elveket jelszószerű idézetek pótolják.

Ebből a szempontból a kérdésre vonatkozó újabb kelet-európai szövegek nagyon bevilágítóak. Több kelet-európai országban,

így Magyarországon is, a kormányzat jövedelempolitikája és a tényleges egyenlőtlenségek szociológiai föltárása érdekes tudományos és társadalompolitikai vitákat váltott ki. E vitákban mindkevésbé kerülnek elő a marxista hivatkozások, s egyre több szó esik méltányosságról vagy célszerű jövedelemhatárokról; aligha kell mondani, hogy az ilyen hivatkozások mindennek mondhatók, csak elméletinek nem. Számos jelenkori szerző szemmelláthatóan tudatában van annak, hogy az elosztási kulcsok önkényes elhatározások eredményei, s arra törekszenek, hogy az erre vonatkozó döntéseknek valamilyen elméleti alapot adjanak, az igazságosság vagy a célszerűség valamilyen meghatározása révén, amelynek azonban már vajmi kevés köze van a marxiz-mushoz.

2. A javak elosztása, mind a már rendelkezésre állóké, mind az éppen megtermeltké, mindenfajta szocializmus egyik fő törekvése. Amennyiben a szocializmus marxista vonalakon halad, a jövedelmi arányok *tudatos* megformálására törekszik, vagyis abból indul ki, hogy a különféle jövedelmek között – ide értve azt is, amit az állam magának tart vissza – bizonyos arányoknak *kell* lenniök és hogy ezt előre kell meghatározni. Ez a fajta voluntarizmus szerves része a szocialista eszmének: ha erről lemondana, létjogosultságát tenné kérdésessé.

Aligha kell mondani, hogy a társadalom tudatos irányítása a központ által kibocsátott normákat jelenti. Ez azonban ne zavarjon minket: a tudatosságra való hivatkozás lényege az, hogy semmit sem szabad a véletlenre hagyni, nem szabad a gazdaság spontán kialakuló törvényeinek engedelmeskedni, sem azokra az erőviszonyokra hagyatkozni, amelyek az állam által nem szabályozott cserefolyamatokban alakulnának ki. Ez a valós értelme annak a gyakran hangoztatott tételnek, hogy a marxista szocializmus szemben áll az „értéktörvény mechanikus érvényesülésével”. (E helyütt nincs módunk arra kitérni, hogy a gyakorlat lassú fejlődése során az ún. értéktörvény mégis elismerést nyert, s hogy a szovjet típusú tervezés már egy jó ideje e „törvény” és a voluntarista célok összehangolásával foglalkozik.)

Természetesen ott, ahol munkamegosztás van, még egy szocialista főhatalom sem tudja a szélesebb értelemben vett értékcsereét megszüntetni. A cél ennél fogva az, hogy minden értékcsere és

különösen a végső elosztás tételes rendelkezéseknek legyen alávetve. Ez a mindenre kiterjedő szabályozás, amelynek részleteit e vonatkozásban nyugodtan mellőzhetjük, oly alapvető, hogy gyakorlatilag „a” szocializmussal azonosítható. De mindjárt látni fogjuk, hogy a szocialista elosztás lehetetlenségei úgyszólván mind ebből a tudatos szabályozási tervből erednek.

Kezdjük mindjárt azzal, hogy egy mindent szabályozni akaró államnak jóval nagyobb hatalmat kell a kezében összpontosítania, mint egy gazdaságilag (stb.) szerényebb célokat követőnek. Másszóval a hatalmi koncentráció a szocialista állam belső szükségessége: a rendszer természetéből, nem pedig a kormányzó személyzet politikai koncepciójából következik. Lássuk mármost, milyen következményekhez vezet ez a központi szabályozás?

Vegyük például azt az elterjedt, habár korántsem bizonyított fölfogást, hogy a szocializmus a társadalom tagjainak széleskörű részvételét igényli. Ki nem hallotta volna azt a marxista, sőt premarxista tételt, hogy a szocializmusban a dolgozók saját tevékenységük uraivá válnak? Ez a célkitűzés nyilvánvalóan egyfajta önigazgató autonómiát ír elő, ha nem is egyéni méretekben, de legalábbis a kisebb-nagyobb közösségek síkján.

A fentebb elemzett központi szabályozási eszmény ezzel a törekvéssel nyilvánvalóan ellentétes. Tudniillik két eset van: vagy az történik, hogy a kisebb-nagyobb közösségekbe (pl. szövetkezetekbe) szervezett dolgozók olyan jövedelmeket osztanak szét, amelyek megfelelnek a központi tervező által előírt normáknak, vagy pedig saját hatáskörükben ettől eltérő döntéseket hoznak. Az első eset gyönyörű volna, csak éppen nem valószínű; elvégre is az autonómiához az elosztási normák saját megállapítása is hozzátartozik. A második eset, amelynek valószínűsége jóval nagyobb az elsőnél, azt jelenti, hogy a gyakorlatban megvalósuló elosztási kulcsok eltérnek a társadalmi főhatalom által kiadott szabályoktól. Ha az a cél, hogy a kulcsok az előre megszabott normákhoz idomuljanak, a központi hatalom kénytelen lesz módosítani őket jövedelemelvonással, vagy -támogatással, amivel persze véget vett az alsóbb szintű autonómiának.

3. Egy második és még szembetűnőbb ellentmondás a szabályozási eszmény gyakorlati elveihez kapcsolódik. Amilyen határozott a cél, oly homályosak a megvalósítás elvei.

Ne legyen félreértés: politikában az elvek folyékonyága nem föltétlenül hátrány. Így például, amióta világ a világ, a hatalmon lévők egyik kedvelt hivatkozása az igazságosság, holott ennél bizonytalanabb elv talán nincs is; de tudjuk, hogy a recept beválik. Egyébként minden általános elv természete, még akkor is, amikor egy csöppet határozottabbak az igazságosság elvont principiumánál, hogy széles sávot hagynak az esetről-esetre való megfontolásoknak, s ezzel együtt maradnak normatívok. Így például az olyan elvek, mint „rászorítani az embereket a takarékosagra”, „csökkenteni az egyenlőtlenségeket”, „megosztani a dolgozókkal a gazdasági növekedés gyümölcseit”, nem föltétlenül üres szölamok. Az ilyen elvek valóban módosíthatják az adó- és jövedelem-politikát, miközben érvényesítésük különféle módok szerint történhetik. Az tehát, hogy egy elv általános, még nem baj és nem is ellentmondás.

Az idézett elvekben azonban az a közös, hogy egy adott elosztást valamilyen irányban kívánnak módosítani. A szocialista eszmény más: itt a cél maga az elosztás, még hozzá normatív alapokon és már az elsődleges jövedelmek síkján is. Ebben rejlik a nehézség. Az átfogó szándék ui. arra a föltevésre épül, hogy adva vannak olyan (helyes és nem önellentmondó) elosztási kulcsok, amelyeknek alapján a tett pillanatában minden egyes ember jövedelmi jogosultságát meg lehet határozni. Márpedig ilyen kulcsok nincsenek. Ha közelebbről vizsgáljuk a szocialista tervezők által hangoztatott elveket, kiderül, hogy ezek sem nem pontosak, sem nem egyértelműek, sem nem ellentmondásmentesek, arról nem is szólva, hogy a legtöbb esetben nem is alkalmazhatóak.

a) Vegyük például az egyenlőség elvét. Fentebb már megállapítottuk, hogy a marxista elemzés két álláspont között ingadozik: egyrészt kispolgári illúzióknak tartja az egyenlőséget, másrészt annak tágabb értelemben való megteremtését a kommunizmus felé való fejlődés természetes következményének tekinti. Időről-időre a jövedelmek teljes egyenlősége forradalmi ideállá is válik, így pl. Oroszországban 1918-ban, a kubai forradalomban, Kína maoista korszakában, stb. Ez annál is természetesebb, mert mint elosztási kulcs az egyenlőség kétségkívül a legegyszerűbb, sőt a legkézenfekvőbbek közé tartozik. De tapasztalatból

tudjuk, hogy e törekvés nagyon hamar lekókad. Az egyenlőségi kulcs elvetése jól ismert gyakorlati okokból történik, de nem hiányzik az elméleti hivatkozás sem: a „klasszikusok” helyes olvasásából kitűnnék, mondják az ideológusok, hogy Marx vagy követői soha sehol nem hirdettek *mechanikus* egyenlőséget. A „valódi” egyenlőség felé való haladás egyenesen azt követeli, hogy szakítsunk minden hamis „egyenlősdivel”... Értse, aki tudja.

Mint látjuk, az egyenlőség és az egyenlősdi közötti elvi megkülönböztetés merőben verbális és zavaros. Az ún. egyenlősdi elleni fellépés gyakorlati indokai annál világosabbak. Háromféle oka is van. Gazdaságilag a differenciátlan jövedelmek nem eléggé serkentenek munkára. Szociológiailag a hatalom hierarchikus felépítése elkerülhetetlenné teszi a státusz-különbségeket, amelyek azután anyagiakat is vonnak maguk után. Végül van egy morális szempont is: egyfajta népi igazságérzet visszássá teszi, hogy a jó munkát és a rossz munkát (hogy csak ennél maradjunk) egyformán javadalmazzák.

Ennek ellenére az egyenlőségi elv nem tűnt el egészen a „létező szocializmus” normatív elvei közül. Két alakban is feltűnik: explicite, amikor arról van szó, hogy „egyenlő munkáért egyenlő bért” kell fizetni, s implicite, amikor a szocialista tervezők figyelembe veszik – csakúgy mint a nyugati kormányférfiak –, hogy a jövedelmek egyenlőtlenségét határok között kell tartani. Mindkét gyakorlati elv következményeire és nehézségeire alább még visszatérünk.

b) Előbb azonban egy rövid kitérés a kommunizmus legismertebb elvére, mely is úgy hangzik, hogy „*kinek-kinek szükséglete szerint*”. Magáról az elvről csak röviden, hiszen utópikus jellege nem szorul bizonyításra, ámbár azt sem lehet mondani, hogy a történelemben még soha semmi alkalmazási terepe nem volt. Így pl. egy családon belül a rendelkezésre álló javakat kinek-kinek a szükséglete szerint szokták felosztani. A családdal némi analógiába hozhatók az érzelmileg nagyon szorosan összekapcsolódó kisközösségek is, amelyeket azonban majdnem mindig valami nagyon specifikus missziótudat köt össze. Ha a kivételek mezejéről visszatérünk az átlagemberek világába, világos, hogy a kinek-kinek szükséglete szerinti elosztási elv olyan bőséget tételez, amely egy technikailag állandóan újító társada-

lomban még fogalmilag is lehetetlen. Egy ilyen társadalomban ugyanis a szükségleteknek nem szabnak fizikai határt a lehetőségek. A család csak azért lehet ellenpélda, mert az már eleve a külső társadalmi kényszerhez szabja a szükségletkielégítés fokát.

Egészen más a helyzet az olyan közösségekkel, amelyeket csak szokványos, megegyezéssel, illetve jogi kapcsolatok kötnek össze. Példának vehetjük erre a társadalombiztosításba tartozó népeiséget. Ha rájuk akarnánk alkalmazni a fentebbi elosztási elvet, akkor ez nemcsak a szolgáltatások ingyenességét igényelné, hanem az ellátási alap úgyszólván korlátlan bőrségét is, azért hogy ki-ki – például az egészségügy síkján – tetszése szerint hozzáférhessen az általa és orvosai által szükségesnek tartott javakhoz és szolgáltatásokhoz. Ha a szolgáltatás ingyenes, de valamilyen értelemben korlátolt – mint ahogy ez Keleten és Nyugaton egyaránt fennáll –, akkor már nem mondhatjuk, hogy az elosztás a fenti elvnek engedelmessé válik.

Még fontosabb azonban, hogy minden elosztási norma eleve ellentétben áll a ki-ki szükséglete elvével, ami megfordítva azt is jelenti, hogy ez a kommunista jelszó természeténél fogva ellentétes azzal, amit fentebb a szocializmus egyik alaptörekvésének ismertünk föl, vagyis a javak tudatos, tervszerinti elosztásával. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az egyenlőségi elv nem ellentétes ezzel a törekvéssel.) Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyedi részesedések előzetes szabályozása lehetetlen, ha az egyedek egyrészt korlátlanul juthatnak hozzá a javakhoz, másrészt saját spon-tán elhatározásuk szerint élhetnek velük. Egyszóval a tudatos jövedelemelosztás és a ki-ki szükséglete szerinti elosztás kölcsönösen kizárják egymást.

Első pillantásra itt most azt mondtuk, amit a szemináriumi marxizmus, amely szerint a szükségletek szerinti elosztás a befejezett kommunizmus műve lesz, miközben a szocializmus úgyis mint a kommunizmus alsóbb foka, még más elosztási elveket követ, így pl. a végzett munka szerintit (lásd alább). Valójában a fentebb aláhúzott ellentmondás nem a munkaszerinti elosztással állítja ellentétbe a szükségletek szerintit, hanem egy annál sokkal alapvetőbb elvvel, mely is a társadalmi folyamatok tudatos irányítása.

Ez az ellentmondás annál is inkább figyelmet érdemel, mert a szükségletek szerinti elosztást a létező szocializmus nem egészen

a jövőbe helyezi: részleges megvalósítását — mondjuk az egészségügyben vagy a közoktatásban — a lehetőségek határain belül kívánatosnak tartja. A szovjet típusú államok büszkén hangoztatják, hogy máris „a kommunizmus elve” szerint osztják el a társadalmi termék egy részét.³ Jó, ha itt visszatérünk a szükségletek szerinti és az adminisztratív elosztás fentebb bevezetett különbségéhez. A tényállás ugyanis az, hogy a szükségletek szerinti elosztás legfeljebb olyan javakkal kapcsolatban történik, amelyek vagy alig keresettek (pl. a múzeumok) vagy természetüknél fogva mindenki számára nyitva állnak (mint mondjuk a városi járdák használata). Máskülönben a természeti juttatások a szovjet típusú rendszerekben olyan adminisztratív korlátozásokhoz vagy tételesen differenciált jogosultságokhoz vannak kötve, amelyeknek közös tulajdonsága, hogy szükségképpen tartalmaznak elsőbbségeket, defacto kiváltságokat, vagy kizárásokat. Hogy csak egy-két példát említsünk: sem a szakszervezeti nyaralókba, sem a legjobb szakorvosi rendelésre nem utalnak be akárkit, a közületi lakáselosztásról nem is szólva. Vagyis a természetbeni elosztás nem a szükségletek, hanem a jogosultságok birodalmát képezi, esetleg a „kinek-kinek összeköttetése szerinti” elv diadalát.

c) Most pedig lássuk a szocialista programnak azt a fogadkozását, hogy „*véget vetünk az ember ember által való kizsákmányolásának*”. Ha ezt mint elvet vesszük vizsgálat alá, első következtetésünk, hogy egyfajta negatív elosztási normát tartalmaz. Lényegében minden olyan elosztási rendszert elítél, amelyben a munkával kapcsolatos közvetlen vagy közvetett javadalmazásokon kívül még másfajta jövedelmeknek is helyük volna, mondjuk pl. a járadékoknak, a tőkekamatnak, a vállalkozási nyereségeknek. Az elv itt az, hogy egy szocialista rendszernek csak munkabéreket és társadalmi juttatásokat szabad kiosztania. Amennyiben a gazdasági tevékenység bármifajta „értéktöbbletet” hoz létre, ezekről központilag kell rendelkezni. A szocialista állam fentebb megfogalmazott elve nem engedi meg, hogy e többletértéket

---

3 — A statisztikák figyelmes tanulmányozásából kiderül, hogy a természetbeni elosztás a kelet-európai országokban a népesség fogyasztásának mintegy 15 %-át teszi ki, vagyis kisebb hányadát, mint mondjuk a nem szocialista Franciaországban. Lásd erre vonatkozóan az 1. jegyzetben idézett könyv II. fejezetének adatait.

más termelési tényezők kapják, mint az emberi munka, mert akkor – marxi értelemben – kizsákmányolás esete állna fenn.

Első pillantásra a szovjet típusú államok hűségesen követik ezt az elvet: elszámolási rendszerükben a hozzáadott érték két nagytételre oszlik: bérszerű jövedelmekre és az állam részese-
désére. Közelebbről nézve a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Mindenféle rejtett módon keletkeznek járadékok, valamint olyan jövedelmek, amelyeket egyesek vállalkozási tevékenységükből húznak. S ez nemcsak olyan szektorokban történik, amelyeket a hivatalos ideológia a múlt csökevényeinek kezel (kisipar, magángazdaság), hanem az ún. szocialista szektoron belül is. Így pl. a szocialista állam ősidőktől fogva kamatot fizet a magánszemé-
lyek megtakarításai után, függetlenül attól, hogy a takarékbeté-
tek tulajdonosai bér munkások-e vagy nem. A szocialistának ne-
vezett állami vállalat díjazza az újítást, járadékban részesíti a
szellemi tulajdont (találmány, szerzői jog), s számos országban,
így Magyarországon is, elismeri a vállalati dolgozók, különösen
a vezető beosztásúak jogát arra, hogy az évi tiszta nyereségből
részesedjenek. Így vagy úgy az összes felsorolt jövedelmek a szo-
rosabb értelemben vett munkabérből vannak kihasítva, ezt a ki-
hasítást minden szocialista állam természetesnek tartja és kodi-
fikálja.⁴ A munka nélkül élvezett járadék egyik legnevezetesebb
esete a lakáshasználat, tekintettel az állami lakbérek nevetségesen
alacsony szintjére. Minthogy a lakások gyakorlatilag életfogytig-
lani használatban vannak, mindazok akik az átlagosnál kedvezőbb
fekvésű, méretű vagy komfortú lakásban laknak, ebből olyan
járadékot húznak, amely nemcsak elméleti: ha albérlőt fogadnak
vagy lakást cserélnek, járadékuk pénzben is realizálódik. Kevés
látványosabb megnyilatkozása van a földjáradéknak, mint az
imént említett, arról nem is szólva, hogy az így keletkezett jöve-
delmek alaposan korrigálják a hivatalos elosztást.

Mindezekben az esetekben a szocialista tervező problémája az,
hogy merész céljai és átfogó eszközei ellenére mégsem ő dönti el
egyedül, hogy mi az ami „érték”, azaz hogy mit és mennyire fog

---

4 – A vezetői prémiumokról persze azt is lehetne mondani, hogy azok a
jó munkaszervezést, stb. díjazták. Ez a megfontolás persze a vállal-
kozási nyereségre is érvényesíthető volna, de mint tudjuk, a marxi
szemlélet ezt is teljes egészében a kizsákmányolói haszon körébe
utalta, lévén hogy értéket – így az elmélet – csak a munka teremt.

a társadalom honorálni. Ennélfogva az értéktöbblet teljes állami kisajátítása hiú ábránd.

d) Ennyit a szocialista elosztási tan negatív oldaláról. Most pedig lássuk a pozitív oldalt, amely nyilvánvalóan a munka díjazására vonatkozik: „*kinek-kinek végzett munkája szerint*”. A marxista tradíció a kommunizmus előkészítő szakaszát, vagyis a szocializmust ezzel az elosztási elvvel szokta meghatározni. Vizsgáljuk meg, van-e ennek az elvnek valami megfogható tartalma? Fejtegetésünknek talán a legfontosabb pontjához érkezünk, mert mint látni fogjuk, a szocialista elosztásnak nincs is ennél nagyobb aporiája.

Tegyünk először is két bevezető megjegyzést. Szembetűnő, hogy a kinek-kinek munkája szerinti elv rokonságban van a keresztény etikával, annak legalábbis azzal a verziójával, hogy kinek-kinek érdeme szerint van joga az üdvözülésre (de bizonyos értelemben a földi javakra is). Még érdekesebb a rokonság a liberális gazdaságtannal, amely szerint a tökéletes konkurencia tendenciálisan mindenkit pontos termelési hozzájárulása szerint javadalmaz. Amikor rokonságot mondok, az nem jelent azonoságot. A keresztény etikában a hangsúly nem a termelésen van. Ami pedig a liberális gazdaságtant illeti, ott a termelési hozzájárulást a piaci érték méri, nem pedig a végzett munka. E különbségnek, mint mindjárt látni fogjuk, van jelentősége.

Másik előzetes megjegyzésünk az, hogy a munkaszerinti elosztás elve nyilvánvalóan csak a munkaképes és gazdaságilag foglalkoztatott népességre vonatkozik. Semmit nem mond arra vonatkozóan, hogy miképpen kell részesíteni a társadalom jövedelmeiből a nem-dolgozókat. Abban persze mindenki eleve egyetért, hogy méltányosan kell eljárni az öregekkel, betegekkel, stb.: ennek azonban az égvilágon semmi köze nincsen a munkaszerinti elosztási elvhez. Az utóbbi elv egyébként arról sem mond semmit, hogy a dolgozók részesedésének hogyan kell viszonyulnia az állam által visszatartott részhez, bármi legyen is ezeknek a célja: beruházás, kormányzati költségek vagy szociális juttatások. Főleg azt nem szabad gondolni, hogy az állam által visszatartott rész automatikusan következik valamilyen elszámolásból, amely a hozzáadott értékre vonatkozik. Tudjuk ugyanis, hogy a szocialista államok ún. hozzáadott érté-

kei teljesen önkényesek. A tervező hozza létre őket az árak, bérék és elvonások nagyságrendi megállapításával.

Lássuk ezek után, hogyan alkalmazható a munkaszerinti elosztás elve. Az első kérdést a keresztény etikával és a konkurencia tanával való analógia veti fel. Mit kell nézni: a munka etikailag megfogható értékét (pl. az erőfeszítés értelmében), produktív hozzájárulását (a szó gazdasági, azaz piaci értelmében), vagy valamilyen más értéket, amely úgyszólván természetesen benne rejlenék a munkában, mint fizikai folyamatban? Az etikai választ máris ejthetjük, minthogy azt a marxista tan sohasem hirdette. Ezek után a között kell választanunk, hogy a végzett munkát gazdaságilag vagy fizikai természete után fogjuk-e mérni? A kérdés tulajdonképpen az, hogy van-e a munkának önértéke, amely legalábbis egy ordinális skálán rangsorolható?

Nincs baj addig, amíg két olyan személy munkáját hasonlítjuk össze, akik pontosan ugyanazt a feladatot hajtják végre: ily esetben a végzett munkateljesítmény az elvégzett műveletekkel azonos, esetleges minőségi különbségekkel. De attól a pillanattól kezdve, hogy a műveletek tartalma eltér egymástól, minden számszerű összehasonlítás értelmét veszti. A marxisták egy része őszintén azt gondolja, hogy amikor nagy tanítómesterük „egyszerű” és „összetett” munkáról beszél, s az utóbbiról kijelenti, hogy annak értéke az előbbi „többszöröse”, akkor megoldotta a problémát. Holott a megoldás csak verbális. Ugyanis azt kellene megmondani, hogy X munkája *mennyivel* összetettebb Y-énál. Ha nem tudjuk számszerűsíteni az X/Y hányadost, akkor nincsen alapunk arra, hogy X-et és Y-t „munkája szerint” javadalmazzuk. Hacsak ki nem jelentjük, hogy egy munkaóra értéke minden esetben azonos egy másik munkaóráéval. Ezzel azonban a már letárgyalt egyenlőségi elvhez jutnánk vissza.

Lehet-e számszerűsíteni az X/Y hányadost technikai normák, ergometria vagy más, kizárólag a dolgozó működésére vonatkozó mérések segítségével? Rengeteget kísérleteztek ilyesmivel minden eredmény nélkül. Ami tulajdonképpen természetes. Hiszen amit a munkafolyamatban mérni kell, az nem a munkás ereje, mozgulatainak ügyessége vagy szépsége, mégcsak nem is tudásának foka, hanem az a tényleges hozzájárulás, amelyet munkája a közös eredmény szempontjából jelent. Már e ponton sejthetjük, hogy a „végzett munkát” illetően a gazdasági megközelítés lesz a

jó. De épp a gazdasági ösvényen haladva jutunk el a szocialista elosztási tan legnagyobb paradoxonjához.

A jelenkori szocialista közgazdák alaposabb megfontolás (és gyakorlati tapasztalat) után egyetértenek a konkurenciális gazdálkodásnak azzal az elvével, hogy a társadalmi termelés minden egyes részvevőjét produktív hozzájárulása arányában volna célszerű javadalmazni. Csak van egy bökkenő. Ahhoz, hogy bizonyos tárgyilagossággal lehessen felbecsülni kinek-kinek a termelési hozzájárulását, az kellene, hogy az eredmények értéke társadalmi érvénnyel legyen megállapítva, vagyis nem önkényesen, ami viszont maga után vonja egy olyan piac szükségességét, ahol az egyedi és kollektív értékelések úgy találkoznak össze, hogy kölcsönösen elfogadott árak formájában fejeződnek ki. Ez az a bizonyos érték-társadalmasítási probléma, amelyről fentebb már szó esett. Objektív, azaz társadalmi érvényű árak híján nemcsak hogy nem tudjuk kinek-kinek a termelési hozzájárulását felbecsülni, hanem a körbenforgás veszedelmébe kerülünk. Pontosan ez történik a tervgazdaságokban, amelyek a szükséges pénzügyi egyensúly érdekében az árakat a termelési költségekből vezetik le. Egy ilyen elszámolási rendszerben minden egyes tényező termelési hozzájárulása definíció szerint azonos azzal a javadalmazással, amelyet a tervező számára megszavazott!

A paradoxális tehát az, hogy a szocialista tervezők a végzett munka szerint szeretnék díjazni a termelés részvevőit, holott egy olyan termelési rendet hoztak létre, ahol az árak és a kínálat szocializálódását – azt a bizonyos piaci társadalmasítási folyamatot – adminisztratív döntések helyettesítik.⁵ Ebben a rendszerben a központi hatalomnak természetesen széleskörű befolyása van a jövedelmi struktúrákra, csak éppen azt nem tudja megmondani, milyen kapcsolatban vannak a bérek és a prémiumok a termelési hozzájárulásokkal. Ebből a szempontból egy piaci gazdaság menedzserei kedvezőbb helyzetben vannak.

Mielőtt e pontot lezárnám, még egy megjegyzés: nem szeretném, ha a fentiekből bárki is azt a következtetést vonná le,

---

5 – A kínálat szocializációjáról akkor lehetne beszélni, ha a termelési és behozatali struktúra tervkötöttségek nélkül, azaz piaci rugalmassággal igazodnék a kereslet kívánalmaihoz és változásaihoz. Voltaképpen ez a föltétele a termelési költségek szocializációjának (a „társadalmilag szükséges” marxi értelmében is).

hogy egy piaci gazdaságban egy egyes szektorok dolgozói szükségképpen és mindig termelési hozzájárulásuk arányában vannak fizetve. Ezt is csak egyfajta utópikus szemléletben lehet állítani. De ha az utópiákból kilépünk az emberi társadalom valóságos világába, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a jövedelmeket nemcsak a szorosabban vett gazdasági megfontolások határozzák meg, hanem olyan tényezők is, mint a szokásjog, az alkudozási képesség vagy az erőviszonyok. Ha tehát a fentiekben bonckés alá vettem a munkaszerinti elosztás mítoszát, az semmiképpen sem jelenti, hogy e mítosz megvalósulását a piacgazdaságban találtam meg, vagy hogy eleve elvettem minden más elosztási metódust.

III. A JÖVEDELMEK HIERARCHIZÁLÁSA

Fejtegetésünk vége felé közeledünk. Az eddigiekben kimutattuk, hogy a.) az egyenlőség járhatatlan, b.) a szabályozott elosztás nem épülhet a szükségletekre, c.) attól, hogy nincsenek „jogtalan járadékok”, a munkajövedelmek még nem kerülnek kívánatos arányosságba, d.) a központi tervezőnek nincs mércéje a „végzett munka” felmérésére. Az következik-e mindebből, hogy egy szocialista tervező teljesen képtelen értelmes jövedelem-különbségek kidolgozására, a munka ösztönzésére, a kezdeményezések bátorítására vagy olyan dolgok jutalmazására, mint a kockázat, a felelősség, a tartós kötelezettség-vállalás, a munkahelyen való megmaradás? Nyilvánvalóan nem következik. A szocialista tervezők nagyon is képesek minderre, de csak úgy, hogy a munkapiac játékát központilag fölállított hierarchizált bérskálával váltják föl. Ez azért elkerülhetetlen, mert megszűntek a termelékenység és a piaci értékcsere „mechanizmusai”. Ezeket a központosított tervgazdaságban adminisztratív rendeleteknek kell helyettesíteniük.

A szocialista rendszerek bürokratizálódását sokszor gazdaságon kívüli tényezőknek tulajdonítják. Ebből az elemzésből viszont az derül ki, hogy a bürokratikus szabályrendszer a központosítás belső szükségessége, egyfajta működési követelmény, amely abból ered, hogy a szocialista tervezőnek semmi lehetősége nincs arra, hogy kinek-kinek a végzett munkáját gazdasági értéke

alapján mérje. Jobb híján tehát hierarchikus bérlépcsőzetet dolgoz ki. A központilag megállapított bérskála figyelembe vesz olyan merőben bürokratikus szempontokat, mint a névleges szakképzettség, az adott munka besorolása, a hivatali felelősség vagy a munkahelyen töltött évek száma, de tekintettel van szorosabban vett gazdasági szempontokra is (normateljesítés, az ágazat gazdasági fontossága), valamint olyan tényezőkre, amelyek munkapiaciaknak is mondhatók, mint például a munka veszélyessége, vonzó vagy elriasztó jellege, a munkahely megközelítési lehetősége, stb. Ezek közül az ismérvek közül egyedül a „teljesítmény” nem önkényes, de mint már említettük, ez a szempont objektíve csak nagyon szűk határok között érvényesíthető, másfelől azt is tudjuk, hogy a hivatalos bér többnyire még ott sem követi lineárisan a teljesítményt, ahol ez fizikailag elképzelhető volna.

Ha már most a teljesítménytől eltekintünk, azt mondhatjuk, hogy minden egyéb bérdifferenciálás valamilyen értelemben önkényesnek mondható, értve ezen nem a személyi önkényt, hanem a különbségek számszerűsítésének objektív igazolhatatlanságát. A probléma nem a felsorolt szempontokkal van, hanem azzal, hogy e szempontoknak önmagukban nincsen kvantifikáló képessége. Minthogy a döntések mögött nincsen olyan társadalmi elbírálás, mint az érdekeltek szavazata, vagy a piac szabad játéka, a bérskála számszerűsítése nem lehet más, mint önkényes, illetve bürokratikus. Esetenként a központi tervező szubjektív megítélése közelebb vagy távolabb esik ahhoz, amit az érdekeltek méltányosnak tekintenek, vagy ahhoz, amit a gazdasági szükség-szerűség előír. Jellege szerint azonban a bérmegállapítás központilag vezetett folyamata önkényesnek mondható.

Ide tartozik a már fentebb előlegezett megjegyzésünk arról a közismert jelszóról, hogy „egyenlő munkáért egyenlő bért” illik fizetni. Általánosságban ennek az elvnek semmi megfogható tartalma nincsen egy olyan gazdasági rendszerben, amelyben nem megy végbe a csereértékek társadalmi kiegyenlítése. Szűkebb keretekben azonban a jelszó alkalmazhatóvá válik, amennyiben a hierarchikus szempontokon belül érvényesül. Így például valóban kimondható vagy megvalósítható, hogy egyenlő szakképesítésért ugyanabban az ágazatban egyenlő bért fizessenek. Magától értetődik, hogy a szempontok sokasága lehetetlenné teszi az

alkalmazás tisztaságát, mert hiszen a régi munkás ugyanazért a munkáért többet fog kapni, mint az éppen felvett új munkaerő (a munkahelyi hűség is szempont), vagy esetleg megfordítva (ott, ahol munkaerőhiány van és szükség van munkapiaci korrekciókra).

A központosított szocialista jövedelemszabályozás főproblémája végső soron nem az elvek bizonytalansága vagy ellentmondásossága, hanem az egyenlőség látszatának fönntartása. Ezen csupán annyit értek, hogy a különféle okokból kialakuló egyenlőtlenségeket határok között kell tartani. Megjegyzendő, hogy ebben az igyekezetben a szovjet típusú szocializmusok nem állnak egyedül, lényegében a nyugati mintájú, szocialista vagy fél-szocialista jóléti államok is valami hasonlóra törekszenek, s néha még a módszereikben sem nagyon különböznek. Mindkét esetben a fő nehézség az, hogy a kívánatos egyenlőség és a szükséges egyenlőtlenség között úgyszólván lehetetlen megszabni a határt. Ebben a cselekvési tartományban semmi sem természetes, s minden elméletileg kidolgozott optimum inkább agytorna mint alkalmazható recept. A gyakorlati „optimum” valószínűleg az, amit az adott társadalmi közeg nagyobb zúgolódás nélkül elfogad. Ennélfogva nem csoda, hogy – a szovjet szocializmus világában – a jövedelmi különbségek országoként is eltérnek egymástól és korszakoként is változnak.⁶ Törvényszerűség e változásokban alig van, politikum annál több. Talán van egy olyan X-faktor is, amely a kulturális előzményekkel függ össze, s amelyet úgy is nevezhetnénk, hogy *a társadalom* (mármint egy adott közösség) *egyenlőtlenség-tűrési képessége*. A szocialista ideológiák hatnak erre az X-faktorra, de nem ők alakítják ki, s maguk is a hatása alatt vannak.

Egy szót az ún. társadalmi juttatásokról. Az olvasó nyilván már magától is megértette, hogy ha a jövedelmeket hierarchikus alapon osztják el, akkor a nem munkajellegű jövedelmek megállapítása sem képez különleges problémát. A rangsorolások és stá-

---

6 – Az 1. jegyzetben idézett könyv több fejezete tárgyalja ezt a problémát. A feldolgozott statisztikai adatokból az tűnik ki, hogy a Szovjetunióban nagyobbak a jövedelmi különbségek, mint Közép-Kelet-Európában. Ez utóbbi térségen belül Csehszlovákiában a legerősebbek az egyenlősítési tendenciák. A magyar és a lengyel társadalom több egyenlőtlenséget hajlandó elfogadni.

tuszkülönbségek minden nehézség nélkül kiterjeszthetők az inaktív népességre is és ahhoz, hogy a tervezői önkény elfogadható legyen, elégséges, hogy döntései méltányosnak tűnjenek. Egy ideális világban természetesen elképzelhető volna, hogy a lakosság népszavazási alapon dönt arról, hogy a jövedelmek hanyadrésze megy az öregeknek, ill. gyermektartásra (stb.), de tudomásunk szerint még soha egyetlen szovjet típusú szocialista kormányzat nem gondolt arra, hogy ehhez hasonló alapvető kérdésekben formálisan is kikérje az állampolgárok többségének véleményét. Mint minden egyéb gazdasági kérdésben, a hatalmi központ itt is magának tartja fenn a szuverén döntés jogát.

Végső elemzésben tehát elmondhatjuk, hogy a központosított szocializmus csak hierarchikus döntések révén tud érvényt szerezni jövedelem-elosztási programjának. A társadalmi igazságosság követelménye végső soron státuszkülönbségekben és lépcsőzetes jövedelmi differenciákban testesül meg. Ez részben azért is van, mert a szocialista igazságosság gyakorlatilag alkalmazott elve inkább arányossági, mint egyenlősítő természetű (hogy ehhez az ősi arisztotelészi megkülönböztetéshez nyúljunk vissza.⁷

Megjegyzendő még, hogy a jövedelmi lépcsők kiépülésével a társadalmi kapcsolatok rendszere egyfajta megnyugtató szilárd-ságot ölt, hiszen a különbségek egységes szempontoknak engedelmessé válnak, és – mint minden hivatali rendszerben – előre kalkulálhatók. Mindenkinek a rangja leolvasható a bércédulájáról, jövőjét pedig elért státusza szabja meg; a meglepetésszerű változások tere ezáltal erősen leszűkül. Talán ezzel is magyarázható, hogy a közember sokszor bizalmatlansággal tekint a piaci típusú reformokra. Ez utóbbiak ugyanis kiszámíthatatlan meglepetésekkel fenyegetnek, s olyan piaci ítélezéseknek adnak helyet, amelyeket semmiféle magasabb társadalmi lelkiismeret nem korlátoz. Ugyanezzel magyarázható a fojtott ellenségesség azokkal szemben, akik – mint a maszekok vagy a második gazdaság operátorai – kivonják magukat a központi jövedelemel-

---

7 – A társadalmi igazságosság filozófiai és gyakorlati (alkalmazási) kérdéseinek Magyarországon is van újabb irodalma. Az elméleti megközelítések közül kiemelném Hankiss Elemér tanulmányát „Az igazságosságról”, in: Hankiss, *Érték és társadalom* (Budapest 1977, Magvető) 279–338. old. Szociálpolitikai síkon Ferge Zsuzsa foglalkozott a kérdéssel.

osztás uniformizált szabályai alól. Magyarország talán valamenynyire kivétel ez alól, a szovjet világ más országaiban azonban megfigyelhető, hogy a közvélemény könnyebben fogadja el a hivatalos bértarifák és státuszelőnyök „igazolt” különbségtételeit, mint a gazdasági ügyesség vagy siker által teremtett előnyöket.

A hierarchizált különbségeknek ez az elvi elfogadása némileg meglepő. A közember ugyanis nincsen túl jó véleménnyel a vezetők képességeiről. Konrád és Szelényi „Az értelmiség útja a hatalomhoz” című könyvükben ezt az ellentmondást azzal magyarázzák, hogy a szocializmus történelmi megjelenésének háttérében egy meritokratikus beállítottságú társadalmi osztály áll: a modern értelmiség. Elméletük szerint a fennálló szocialista rendszerek számos feszültsége magyarázható azzal, hogy a hatalmat gyakorló politikai „rend” tulajdonságai és elhatározásai csak részben felelnek meg a szocializmus hallgatólagos éthoszának. Egy egész társadalmi „osztály” (a diplomásoké) várná türelmetlenül, hogy a vezető helyek betöltése végre összhangba kerüljön a rátermett-ség természetes hierarchiájával.

Más feszültségek, melyekről a kommunista sajtóban is gyakran esik szó, olyan társadalmi rétegek felől jelentkeznek, amelyekben van egy bizonyos berzenkedés a képzett emberek relatív előjogaival szemben, s e helyett nagyobb egyenlőséget követelnek. Mint ezt már fentebb megjegyeztük, egy szocialista rendszerben lehetséges ugyan visszautasítani az egyenlőségi követeléseket, de ez mindig egy kicsit kényelmetlen. Nem csoda tehát, hogy a politikai vezetők két ellentétes magatartás között ingadoznak: hol elítélik az „indokolatlan” egyenlőtlenségeket, melyekért aztán a felelősséget a technokratákra, vagy más hasonló bűnbakokra hárítják, hol meg védelmükbe veszik a jövedelemkülönbségeket és moralizáló érveket hoznak föl mellettük. Így például magasztalják a vezetői felelősséget, hivatkoznak a szocializmusban is érvényesülő gazdasági törvényekre (ami adott esetben nem jelent mást, mint hogy a bérkülönbségeknek objektív alapjuk van), vagy azzal érvelnek, hogy a szorgalmasnak több jár, mint a lustának, stb. A tudományos normákra vonatkozó fejtegetéseknek is van apologetikus szerepe: itt a tudománytól várják, hogy egyfajta társadalmi gyakorlat igazoltságát tanúsítsa.

Természetesen semmiféle tudomány nem tudja megmondani, hogy mekkora jövedelemkülönbségekre van szükség, s ez a köz-

ponti tervezést sebezhetővé teszi. A kérdésben uralkodó bizonytalanság ugyanis lehetővé teszi bármilyen pressziós csoportnak, hogy előnyöket csikarjon ki magának, kiváltképp ott, ahol valami nagyon hangsúlyos feladatra hivatkozik. Megfordítva, a kedvetlen döntések fölhalmozódása egyes társadalmi rétegek helyzetét az elviselhetetlenségig is leronthatja; jó példa erre a nyugdíjasok, akiket többnyire egyetlen *lobbi* sem védelmez.

A hatalom számára a legjárhatóbb út: váltakozva fújni hideget és meleget, vagyis hol a nagyobb jövedelmi differenciálást hirdetni, hol pedig harcba lépni az egyenlőtlenségek ellen. A fontos az, hogy a központ pártatlan bírónak tűnjék, akinek semmi felelőssége nincs az egyik vagy a másik elhajlásban. Ebből a szempontból alapvető fontosságú, hogy a hatalmat gyakorló csoport a világért se tűnjék csoportnak és hogy nagyon gondosan eltitkolja azokat a gazdasági és más előnyöket, amelyekben hivatalból részesül.